

Vrouwen, vrees, verraad: Collaboratie door Nederlandse vrouwen in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog

Eveline Buchheim

In tegenstelling tot de belangstelling die er is voor collaboratie in Nederland, is er voor hetzelfde fenomeen tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië minder aandacht.¹ Voor de contacten die Japanners en Nederlanders destijds met elkaar hadden is sowieso weinig belangstelling. Algemene opvattingen over die relaties zijn bovendien vaak nogal zwart-wit. Het helpt evenmin dat de bronnen in de archieven gekleurd zijn en er weinig primaire bronnen beschikbaar zijn die de gezichtspunten van de actoren nader zouden kunnen duiden. Gelukkig komt hier nu verandering in. Recentelijk verschenen er een aantal publicaties rondom het thema collaboratie in Indië.²

Tijdens mijn onderzoek naar het contact tijdens de Japanse bezetting tussen de Nederlands-Belgische Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende-Geyssens en de Japanner Minoru Sakata kwam ik, via materiaal waarin haar secretaresse Milly Langlois van den Berg figureerde, in aanraking met een aantal rechtszaken tegen vrouwelijke collaborateurs. Daarbij valt op dat opvattingen over gender een rol spelen bij de berichtgeving zowel in kranten als in de officiële documenten. In dit artikel analyseer ik de wijze waarop een viertal Nederlandse vrouwen die verdacht werden van collaboratie met de Japanse bezetters van Nederlands-Indië tussen 1942 en

¹ In dit artikel wordt ‘Nederlands-Indië’ in plaats van ‘Indonesië’ gebruikt, omdat het voornamelijk over de Tweede Wereldoorlog gaat en de Republiek Indonesia toen nog niet uitgeroepen was.

² Zie onder andere K. von Lingen ed., *War Crimes Trials in the Wake of Decolonization and Cold War in Asia, 1945-1956: Justice in Time of Turmoil* (Cham 2016); K. von Lingen, *Debating Collaboration and Complicity in War Crimes Trials in Asia, 1945-1956* (Cham 2017); F.L. Borch, *Military Trials of War Criminals in the Netherlands East Indies 1946-1949* (Oxford 2017). Bovendien werkt Esther Zwinkels aan een dissertatie over de naoorlogse berechting van Japanse oorlogsmisdrijven en collaboratie in Nederlands-Indië, voortvloeiend uit het project ‘Recognition and Retribution. Transitional Justice in the Netherlands East Indies after the Second World War’.

1945 gerepresenteerd werden. Ik richt mij op de manier waarop aspecten van ras, klasse en gender invloed hadden op de beoordeling van samenwerking met de vijand en hoe deze werden ingezet bij het beoordelen ervan, maar ook hoe deze als instrument gebruikt werden door de vrouwen zelf. De specifieke juridische aspecten of de politieke context van de collaboratie zijn niet het primaire doel van mijn analyse, evenmin als de wijze waarop de berechting in haar werk ging.

Het begrip collaboratie, dat van oorsprong de neutrale betekenis had van samenwerken, werd in het Nederlandse taalgebied vanaf de Tweede Wereldoorlog vooral gebruikt voor het samenwerken met de vijand.³ Een belangrijk element bij de beoordeling van collaboratie is de morele verontwaardiging die het oproept. Andere factoren die van belang zijn hebben te maken met zowel het moment als met de afloop en de nasleep van het conflict. In het algemeen worden gedachten over samenwerking met de vijand op verschillende momenten in het proces anders geïnterpreteerd en is de grens tussen goed en fout zelden eenduidig. Bovendien is het verschil tussen actieve ondersteuning van de vijand en onschuldige betrokkenheid niet altijd even makkelijk te maken; met name activiteiten die ontplooid worden als pure overlevingsstrategie bevinden zich vaak in een schemergebied.⁴

Het beoordelen en analyseren van collaboratie in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting lijkt ingewikkelder dan het beoordelen van collaboratie in Nederland onder de Duitse bezetting. In Nederlands-Indië was er eigenlijk sprake van bezetting van een in feite reeds bezet gebied en het parallelle proces van dekolonisatie maakt het daarom extra gevoelig.⁵

³ G. Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration. The Netherlands under German Occupation, 1940-1945* (Oxford 1988) 1-4.

⁴ Zie hierover ook: K. von Lingen en R. Cribb, 'War Crimes Trials in Asia: Collaboration and Complicity in the Aftermath of War' in: K. von Lingen ed., *War Crimes Trials in the Wake of Decolonization and Cold War in Asia, 1945-1956: Justice in Time of Turmoil* (Cham 2016).

⁵ E. Zwinkels, 'Puppets, Profiteers and Traitors: Defining Wartime Collaboration in the Dutch East Indies, 1945-1949' in: K. von Lingen ed., *Debating Collaboration and Complicity in War Crimes Trials in Asia, 1945-1956* (Cham 2017) 79-104.

Hoewel dat beeld later behoorlijk genuanceerd werd, leek er in Nederland meteen na de oorlog meer duidelijkheid te zijn over wie goed en fout was.⁶

Hoe in Nederlands-Indië vlak na de oorlog collaboratie beoordeeld moest worden, was destijds al niet erg duidelijk. In een publicatie van 9 mei 1946 in *De Nieuwe Courant* worden richtlijnen aangegeven voor de opsporing en justitiële vervolging van opzettelijke collaboratie. Het artikel vermeldt dat er vele manieren zijn waarop hulp aan de vijand kan plaatsvinden en stelt omfloerst dat het voor verschillende bevolkingsgroepen anders ligt, zeker gezien 'de veranderde verhoudingen door de loop der politieke gebeurtenissen'.⁷ Er worden drie vormen van collaboratie onderscheiden: economische collaboratie, politieke hulpverlening en verraad. Bij het laatste vergrijp staat dat dit zonder onderscheid van bevolkingsgroep moet worden verfoeid en zonder aanzien des persoons moet worden vervolgd en streng bestraft. Bij de zaken die hier aan de orde komen gaat het vooral om vergrijpen uit de laatste categorie.

De eerste rechtszaak betreft die tegen Wilhelmina van Kooten, ten tijde van het proces 39 jaar oud. Zij werd beschuldigd van spionage voor de beruchte Japanse militaire politie, de Kenpeitai. Tegen haar werd de maximale straf geëist. In de zaak tegen de 35-jarige Francisca Hendrika Eckhart spelen ideeën omtrent van vrouwen verwacht zedelijk gedrag een belangrijke rol. Zij werd beschuldigd van vrouwenhandel en het faciliteren van ontucht met minderjarigen en werd uiteindelijk veroordeeld tot twee jaar en zes maanden. De 24-jarige Gonda de Haan werd beschuldigd van verraad van personen die verzetsactiviteiten ontplooiden, ten gevolge waarvan een Nederlandse vrouw, Hannie Hilgers, en de Australische mannen John Appleby en Tom Powell door de Kenpeitai werden onthoofd. Hoewel de aanklager de doodstraf eiste, werd zij vrijgesproken. De laatste zaak betreft een vrouw die weliswaar verdacht werd van samenwerking met de Japanners, maar die nooit voor collaboratie terecht heeft gestaan. De destijds 54-jarige Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende-Geysens

⁶ I. Tames, *Doorn in het vlees: foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Amsterdam 2013).

⁷ *De Nieuwe Courant*, 9 mei 1946.

slaagde erin – ondanks het feit dat bewijs ruim voorhanden was – door de mazen van het net te glippen en te ontkomen aan vervolging.

Al in 1978 schreef Claudia Koonz dat in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht ook vrouwen een actieve rol speelden in het naziregime en het daadwerkelijk ondersteunden.⁸ In 2014 beschreef Wendy Lower hoe deze vrouwen ondanks hun actieve rol slechts in uitzonderlijke gevallen berecht werden; meestal was dat het geval bij buitengewoon wrede kampbewaaksters.⁹ Datzelfde lijken we ook in de voorbeelden in dit artikel te zien. De enige vrouw tegen wie een maximale straf werd geëist, had actief samengewerkt met de wrede en gehate Kenpeitai. Zij had aantoonbaar vele slachtoffers op haar geweten.

Tijden van oorlog laten vaak een, meestal tijdelijke, verschuiving zien van heersende genderrelaties. Meer vrouwen grijpen onder de gewijzigde omstandigheden bewust of uit pure noodzaak de kans om de gevestigde grenzen te overschrijden en trotseren de ideale rol die de natie voor hen in gedachten had.¹⁰ Dat geldt in meerdere of mindere mate ook voor de vrouwen in dit artikel, zij lieten zich of weinig gelegen liggen aan de gewenste morele code of gebruikten deze actief om hun gedrag achteraf te rechtvaardigen. Zij namen geen genoegen met de gebruikelijke mogelijkheden die zij als vrouw hadden, maar gingen actief op zoek naar de grenzen ervan. Uit de voorbeelden blijkt daarnaast duidelijk dat de rol van gender niet in isolement bekeken kan worden. Juist in de kolonie hadden elementen van ras en klasse tegelijk hun invloed.

⁸ C. Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, Family Life, and Nazi Ideology, 1919-1945* (New York 1986).

⁹ W. Lower, *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* (Boston 2014).

¹⁰ Zie hierover ook: E. Buchheim en R. Futselaar 'Female Agency in Times of War' in: E. Buchheim en R. Futselaar ed., *Under Fire: Women and World War II* (Hilversum 2014) 9-18.

De zaak Wilhelmina van Kooten

Op 30 november 1946 meldt *De Nieuwe Courant* onder de suggestieve titel 'Moderne Romantiek' de aanhouding van de 37-jarige Nederlandse Wilhelmina van Kooten, die verdacht werd van spionage-activiteiten voor de Japanners. Meteen na de Japanse capitulatie ging zij, met behulp van de Recovery of Allied Prisoners of War and Internees, naar Australië. Toen ze weer op Java terugkwam stond ze op het punt te trouwen met een hoofdofficier van de Australian War Crimes Trials and Investigations. De titel van het artikel appelleert waarschijnlijk aan die relatie en is geheel in overeenstemming met de gewoonte het liefdesleven van omstrede vrouwen vol in het licht te zetten, waarbij impliciet en weinig subtiel hun afkeurenswaardige promiscuïteit benadrukt wordt. Waar er in relatie tot de Japanse bezetting gesproken wordt over collaboratie door vrouwen is de kwalificatie 'Jappenliefje' zelden ver weg. Hoewel in haar proces de nadruk ligt op de rapporten die ze voor de Kenpeitai opstelde, stellen politierapporten en getuigenverklaringen dat ze daarnaast 'te Bandoeng als prostitué ... [heeft] geopereerd.'¹¹

¹¹ Nationaal Archief, Den Haag (NA), Archief van de Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (NEFIS en CMI), 2.10.62, inv. nr. 2612 (o.a. in rapport van 7 december 1945 door sergeant Rugebregt).



Afb. 1: Zitting van de Temporaire Krijgsraad te Batavia in een zaak tegen leden van de Kenpeitai uit Batavia. Geheel links mr. L.F. de Groot. Bron: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, objectnummer 2155_023055.

Het proces kwam in de zomer van 1948 voor de Temporaire Krijgsraad in Bandoeng. Wilhelmina van Kooten werd ervan beschuldigd voor de Politieke Inlichtingen Dienst (PID) en de Kenpeitai gewerkt te hebben.¹² In geen van de andere vier zaken die hier aan de orde komen, is er zoveel attentie voor het uiterlijk van de verdachte. De pers besteedde buitensporig veel aandacht aan hoe ze zich presenteerde en aan haar non-verbale communicatie. Ook werden duidelijke foto's van haar geplaatst bij de artikelen. *Het Dagblad: Uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia* schrijft op 15 juli 1948: 'Beklaagde, een korte tengere vrouwenfiguur, is blond en heeft opvallend lichtblauwe ogen waarmee zij de president onbeschroomd aankijkt, om dan weer haar ogen neer te slaan. In het begin

¹² De Kenpeitai lieten Indonesiërs die bij de voormalige PID hadden gewerkt uiteenlopende taken uitvoeren zoals spionnen en verboden voorwerpen opsporen en gevangenen ondervragen. Zie daarvoor: P. Post ed., *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden 2010) 154-155.

der zitting draagt zij een groengrijze mantel, welke zij later uittrekt.' Uit de berichtgeving over haar lijkt de aloude fascinatie voor vrouwelijke spionnen met de gelijktijdige connotaties van 'aantrekkelijk' en 'gevaarlijk' impliciet aanwezig. De verslaggeving rondom haar persoon appelleert aan de gevoelens van sensatie bij het publiek wanneer het gaat over een aantrekkelijke jonge vrouw die ervan verdacht wordt als spionne gewerkt te hebben.

Tijdens het hele proces van Wilhelmina van Kooten spelen de verwachtingen ten aanzien van het gewenste gedrag van vrouwen een belangrijke rol. 'U was dus plus Japonais dan de Jap zelf. Dit is wel een van de meest infame dingen die u tegen uw eigen landgenoten hebt kunnen doen. Uw man was toch officier,' werpt de president haar toe.¹³ Met deze opmerking maakt hij duidelijk wat er van haar verwacht wordt. Zij heeft de morele plicht het belang van de natie en haar onderdanen boven haar individuele belang te plaatsen. Daarnaast wordt de plicht van gehuwde vrouwen ten opzichte van hun echtgenoot benadrukt; zij werden geacht zich te gedragen overeenkomstig zijn status en diens reputatie geen schade te berokkenen door ongewenst gedrag te vertonen.¹⁴ Toen de president van de rechtbank haar vroeg waarom ze over was gegaan tot haar daad, beriep zij zich op haar kwetsbaarheid. Zij gaf aan een vervalst persoonsbewijs te hebben gehad om als Belgische door het leven te kunnen gaan. Omdat verschillende mensen daarvan op de hoogte waren, onder andere bij de PID, werd ze chantabel. Naar eigen zeggen leefde ze continu met de vrees verraden te worden, daarbij suggererend dat er immers geen man was om haar te beschermen. Dit argument maakte op de rechtbank maar weinig indruk, vooral omdat dat volgens de rechter voor zo velen had gegolden, maar zij zich wel zeer ijverig van haar taak gekweten had. 'Wij hebben tal van collaborateurs voor de Raad gehad, maar niemand heeft zo'n unieke

¹³ *Het Dagblad: Uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 15 juli 1948.

¹⁴ E. Buchheim, *Passie en missie: huwelijken van Europeanen in Nederlands-Indië en Indonesië 1920-1958* (Amsterdam 2009).

activiteit betoond. Waar was dat voor nodig?, werd haar gevraagd, waarop ze eigenlijk alleen maar kon antwoorden dat ze ertoe aangespoord werd.¹⁵ Haar verdedigster probeerde voor Wilhelmina van Kooten te redden wat er te redden viel. Op sommige punten gaf ze de schuld van haar cliënte ronduit toe om meteen een reeks aan verzachtende omstandigheden naar voren te brengen. Ook refereerde ze impliciet aan de lage status dat het werk van vrouwen had. Ze probeerde de waarde van de informatie in de verslagen te bagatelliseren door te stellen dat het hier vooral om roddelpraatjes ging, die niet veel waarde hadden. Een argument dat ook verschillende getuigen hadden aangehaald. De advocate wijst erop dat de beklagde openhartig is geweest en bereid is haar daden alsnog goed te maken. Daarnaast voert ze vooral verzachtende omstandigheden aan: ze wijst erop dat Wilhelmina van Kooten verslaafd was geraakt aan verdovende middelen en een angstpsychose had. Dit alles hield verband met de nare ervaringen in haar jeugd waarin ze regelmatig door haar stiefvader opgesloten werd en zelfs zeven maanden lang in een gesticht in Groningen moest doorbrengen. De raadvrouw verzocht de kamer clementie te tonen, omdat haar cliënte nu net weer probeerde op te staan en dat zou haar zonder hulp zeker niet lukken.¹⁶ Uiteindelijk mocht dit alles niet baten. De president concludeerde dat:

in beklagde wel een persoon heeft terechtstaan die tot de meest infame medewerkers van het Japansche overheidsapparaat heeft behoord, een individu van unieke immoraliteit en de door haar opgegeven beweegreden, hoe zij tot deze daden is gekomen, geen verzachtende omstandigheden kunnen opleveren.¹⁷

De zaak tegen Wilhelmina van Kooten is vooral bijzonder omdat het schriftelijke bewijs dat zij haar diensten had verleend aan de Kenpeitai niet te ontkennen viel, de rechtbank beschikte immers over kopieën van de rapporten die ze had geschreven. Dit kwam eigenlijk zelden voor omdat

¹⁵ *Het Dagblad: Uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 15 juli 1948.

¹⁶ *Het Dagblad: Uitgave van de Nederlandsche Dagbladpers te Batavia*, 16 juli 1948.

¹⁷ NA, NEFIS en CMI, inv. nr. 2612.

veel bewijsmateriaal al lang vernietigd was. Zoals mr. L.F. de Groot, de president van de Temporaire Raadskamer in Batavia, aangaf was een van de belangrijkste problemen van de rechters dat ze het moesten doen met onbetrouwbare getuigen en verklaringen die gebaseerd waren op roddel en achterklap.¹⁸ Daar kwam bovenop dat hulp aan het meest beruchte en wrede onderdeel van het Japanse leger niet ongestraft kon blijven.

Uiteindelijk werd tegen Wilhelmina van Kooten de maximale straf geëist en werd ze veroordeeld tot twintig jaar cel.¹⁹ In zijn requisitoir benadrukt de auditeur-militair nogmaals wat van vrouwen in oorlogstijd verwacht mag worden: zij hebben de plicht zich in dienst te stellen van hun vaderland en loyaal te blijven aan hun echtgenoten. De drijfveren van de beklagde 'daarentegen waren de zucht naar een luxe bestaan in plaats van het lot van haar zusters in het kamp te delen'. Als Wilhelmina van Kooten in de rechtbank het laatste woord krijgt, kan ze alleen maar uitbrengen: 'Ik ben volkomen suf, meneer de President, mag ik het aan de advocaat overlaten?'²⁰

De zaak Franciska Hendrika Eckhart

Franciska Eckhart, geboren 1 augustus 1912 te Batavia, werd beschuldigd van vrouwenhandel tussen januari 1943 en mei 1945. Voor de zaak tegen haar is de informatie uit kranten zeer beperkt. Dat komt waarschijnlijk doordat de rechtszaak achter gesloten deuren plaatsvond, omdat het om het gevoelige onderwerp (gedwongen) prostitutie ging. In het vonnis van 3 mei 1948 uit het NIOD-archief zijn uit privacyoverwegingen alle namen van derden onleesbaar gemaakt.²¹ In het archief van de Netherlands Forces

¹⁸ L.F. de Groot, 'De rechtspraak inzake oorlogsmisdrijven in Nederlands-Indië (1947-1949)', *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* (1985) 81-90.

¹⁹ De NEFIS-archieven geven geen uitsluitsel of ze deze straf inderdaad heeft uitgezeten, maar het is gezien de soevereiniteitsoverdracht niet waarschijnlijk.

²⁰ *Het Dagblad: Uitgave van de Nederlandsche Dagbladders te Batavia*, 16 juli 1948.

²¹ NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Indische collectie 400, inv. nr. 6915. In zijn hoofdstuk 'Trials for Forced Prostitution' geeft F.L. Borch een uitgebreide beschrijving van de zaak Eckhart: F.L.

Intelligence Service/Centrale Militaire Inlichtingendienst (NEFIS/CMI), de militaire veiligheidsdienst in Nederlands-Indië, bevinden zich echter zeer uitgebreide verslagen van processen-verbaal met getuigen. Hierin is ook een 29 pagina's lang resumé van 10 december 1946 opgenomen dat door de stadspolitie te Batavia is gemaakt.²² Sinds 9 januari 1946 bevond Franciska Eckhart zich in de Glodok gevangenis te Batavia, daarna werd ze geïnterneerd in de strafgevangenis Tjipinang in Meester Cornelis. De kranten maken na afloop alleen kort melding van de straf die ze kreeg in wat de 'bordelenzaak' was gaan heten. Hoe er tegen haar gedrag werd aangekeken, wordt duidelijk uit de titel die *De Locomotief: Samarangsch Handels- en Advertentie-blad* op 11 mei 1948 boven het bericht plaatst: 'Frisse Juffrouw'.

De aanklacht tegen Franciska Eckhart, ook wel Poppy genoemd, bestaat uit verschillende onderdelen. Niet alleen werd ze beschuldigd van vrouwenhandel, maar tevens verdacht van het ronselen van vrouwen voor prostitutie in het interneringskamp Tjihapit te Bandoeng en daarbuiten, het faciliteren van ontucht met minderjarigen en het bevorderen van ontucht door haar woning daarvoor beschikbaar te stellen. Omdat het misdrijf vrouwenhandel in de strafwet niet nader omschreven werd, gaf de rechtbank zelf aan wat er onder verstaan moest worden: 'Alle handelingen, welke rechtstreeks ten doel hebben een vrouw te brengen in een toestand van afhankelijkheid van anderen, die haar in hun macht willen hebben om haar voor ontucht met derden te willen gebruiken.'²³ Franciska Eckhart legde ten aanzien van de haar ten laste gelegde feiten een gedeeltelijke bekentenis af. Op 12 maart 1947 schrijft ze een handgeschreven brief aan de procureur-generaal waarin ze om clementie vraagt. Hierin haalt ze argumenten aan die te maken hebben met haar rol als moeder en dochter; wie moet er voor haar kinderen zorgen als er iets met haar oude, zieke moeder gebeurt? Ze probeert begrip te kweken voor haar relatie met de Indonesiër Barnas met wie ze ook een kind kreeg. Daarbij stelt ze: '(...) kan

Borch, *Military Trials of War Criminals in the Netherlands East Indies, 1946-1949* (New York 2017) 128-153.

²² NA, NEFIS en CMI, inv. nr. 2662.

²³ NIOD, Indische collectie 400, inv. nr. 6915.

het mij dan kwalijk genomen worden dat ik mijn bescherming zocht bij Barnas, deze hielp mij in alle geval de Jap van mij af te houden'.²⁴

Het lijkt er op dat de rechters tot op zekere hoogte wel gevoelig leken voor de verzachtende omstandigheden die ze aanvoerde. Dat had er waarschijnlijk mee te maken dat de rechters primair Japanse militairen verantwoordelijk achten voor hun systeem van gedwongen prostitutie.²⁵ Daarnaast hielden de juristen er ook rekening mee dat het leven – en zeker de gewenste genderverhoudingen – verder moest gaan. Het leek verstandiger vrouwen die weer terug waren bij hun man in deze zaak niet te verhoren omdat er meer schade aangericht kon worden dan dat er gewonnen werd: 'Het lijkt mij van groot sociaal belang, mocht het nog tot vervolging in deze komen, voorzichtig te zijn met inmiddels verzoende of gehuwde getuigen'.²⁶

Ook in dit proces worden de persoonlijke omstandigheden van de verdachte breed uitgemeten. Ter verdediging van haar acties voerde Franciska Eckhart aan dat ze zich eigenlijk helemaal niet met 'bordeelaangelegenheden' had willen inlaten, maar dat ze daartoe min of meer gedwongen werd door een Japanse kapitein die ze niet tegen durfde te spreken uit angst in moeilijkheden te raken. Dezelfde kapitein stuurde haar samen met een andere vrouw naar het Tjihapitkamp om daar vrouwen te werven voor de Theresiaclub aan de Telokbetongweg te Batavia, een bordeel voor Japanse officieren. Ze benadrukte bovendien dat alle vrouwen in het kamp wisten wat hen te wachten stond en dat ze vrijwillig meekwamen. Ook bij andere zaken benadrukte Franciska Eckhart steeds dat de vrouwen vrijwillig hun diensten aanboden. Bovendien waren veel van de vrouwen die ze aan 'werk' hielp geen nieuwelingen in het vak.²⁷

Speciale aandacht was er voor de zaak waar een minderjarig meisje bij betrokken was. Franciska Eckhart stelde dat de moeder haar willens en

²⁴ NA, NEFIS en CMI, inv. nr. 2662.

²⁵ Zie voor een overzicht van gedwongen prostitutie in Nederlands-Indië: W. B. Horton, 'Comfort Women' in: P. Post ed., *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden 2010) 184-197.

²⁶ NA, NEFIS en CMI, inv. nr. 2662.

²⁷ NIOD, Indische collectie 400, inv. nr. 6915.

wetens wilde aanbieden aan een ‘lelijke en oude Japanner’, zelfs toen zij dat trachtte te voorkomen omdat bleek dat het meisje geen vijftien jaar oud was, zoals de moeder eerder gezegd had, maar slechts twaalf jaar. Francisca Eckhart voerde daarenboven aan dat ze aan de moeder had voorgesteld het meisje te laten werken in een boekhandel, maar dat de moeder dit geweigerd had. Zij wilde bovendien een Japanner voor haar dochter omdat ‘dezen het voor het zeggen hadden’.

In het vonnis ligt de nadruk op de rol van de Japanse mannen, zij worden als de hoofdschuldigen gezien:

‘(...) dat voorts zonder twijfel een vrouw, die in een Japans bordeel werd geplaatst, in een toestand van afhankelijkheid kwam te verkeren en zeker geacht kan worden in de “macht” te zijn, hetzij van den “bordeelbaas”, hetzij van anderen die hen ten aanzien van deze Japanse instituten met gezag bekleed waren, ware het alleen reeds door het verstrekken van groote voorschotten, waarvan terugbetaling vrijwel onmogelijk was (...).²⁸

De rechters honoreerden het gegeven dat de zedelijke degeneratie in de hand gewerkt werd door de Japanners als verzachtende omstandigheid. Het leek er op dat de rechters meer begrip konden opbrengen voor vrouwen die te maken hadden gehad met prostitutie en hen ervan konden overtuigen dat ze dit gedwongen of uit angst voor represailles hadden gedaan, dan voor vrouwen die min of meer vrijwillig relaties met Japanse mannen waren aangegaan. Bij de laatsten werd de nadruk eerder gelegd op de taak die van vrouwen verwacht werd, bij de eersten was er meer begrip voor het feit dat deze vrouwen de bescherming van hun ‘eigen mannen’ node gemist hadden. Uiteindelijk werd er, in vergelijking met andere zaken rondom prostitutie, een relatief lichte straf geëist tegen Francisca Eckhart: na aftrek van haar voorarrest bleven er nog maar zes maanden celstraf over.

²⁸ Ibidem.

De zaak Gonda de Haan-de Vries

Bij de zaak tegen de 24-jarige Gonda de Haan, geboren De Vries, ging het om de zware beschuldiging van hulp aan de Japanse vijand en verraad, waardoor onder andere Hannie Hilgers werd geëxecuteerd.²⁹ Vanaf de start van het proces kreeg het de nodige aandacht in een reeks van artikelen in de kranten tussen 9 februari en 3 maart 1948. Na de vrijspraak komt haar naam nog een keer terug in de Indische pers als op 19 juli 1949 melding wordt gemaakt van de doodstraf tegen Mitsuo Murase. Murase was destijds majoor op het Kenpeitai-hoofdkwartier, die als getuige een belangrijke rol speelde in het proces tegen Gonda de Haan.

Het Dagblad: uitgave van de Nederlandse Dagbladpers te Batavia meldt op 23 februari 1948 dat Gonda de Haan op vrije voeten is gesteld omdat er 'geen termen aanwezig werden geacht haar langer in arrest te houden (...) ruim een uur nadat de auditeur-militair mr. J.H. Rutgers tegen Gonda de Haan de zwaarste straf, de doodstraf, geëist had' en er in de rechtszaal hevige beroering ontstond. Haar advocaat, dhr. J.A. Hoff, eiste vrijspraak en onmiddellijke vrijlating uit de voorlopige hechtenis. De voornaamste redenen die hij daarvoor aanvoerde was dat de vriendschap tussen Gonda en Hannie nooit ter discussie stond. Door de tegenstrijdige verklaringen van twee belangrijke getuigen bleef het onduidelijk wie Hannie Hilgers aan de Kenpeitai verraadde. In het vonnis is de wanhoop van de juristen voelbaar: 'Naar het ons wil voorkomen, ligt deze waarheid in een schier niet te ontwarren kluwen van jaloezie, haat en nijd, list en achterdocht.'³⁰

De verklaringen van Murase en zijn maitresse Milly Langlois van den Berg bleken een cruciale rol te spelen in het proces doordat zij telkens terugkwamen op eerder gedane uitlatingen en in de loop van het proces hun verhaal voortdurend aanpasten. Mitsuo Murase werd later ter dood veroordeeld, en op 3 november 1949 geëxecuteerd in de Tjipinang-

²⁹ In het hoofdstuk 'An Unfortunate Sideshow. The Trials of Collaborators' geeft F.L. Borch een uitgebreide beschrijving van de zaak Gonda de Haan: F.L. Borch, *Military Trials of War Criminals in the Netherlands East Indies, 1946-1949* (New York 2017) 196-220.

³⁰ NIOD, Indische collectie 400, 407 Vonnissen TKR Batavia, inv. nr. 6916.

gevangenis in Batavia. De rechtbank achtte hem in hoofdzaak verantwoordelijk voor de door de Kenpeitai in 1942 en 1943 gevoerde terreur op Java.³¹ Zijn rol in de zaak Gonda de Haan werd in *Het Dagblad* van 19 juli 1949 nog eens uitvoerig aangehaald:

Hij is een gevaarlijke intrigant die ter rechtszitting tevergeefs heeft getracht zijn gewetenloze geslepenheid achter een mom van overmatig vormelijke beleefdheid te verbergen, en wiens misdadige geaardheid o.m. naar voren is gekomen toen hij als getuige (...) in de zaak tegen Gonda de Haan (...) een meinedige verklaring aflegde, welke, gecombineerd met de door zijn vroegere maitresse in dezelfde zaak afgelegde eveneens valse verklaring de beklaagde in die zaak noodlottig had kunnen worden.³²

De discrepantie tussen de geëiste doodstraf en de uiteindelijke vrijspraak zorgde niet alleen in de rechtszaal voor verwondering, ook nu nog roept het vragen op. Waarom werden de tegenstrijdige verklaringen van Murase en Langlois van den Berg over wat ze op welk moment van Hannie Hilgers hadden gehoord destijds niet verder uitgezocht? Wat kon de reden zijn geweest voor het enorme verschil tussen eis en vonnis? In de kranten van 1947 blijft het na de uitspraak stil, wat gezien de gedetailleerde aandacht tijdens de zittingsdagen opmerkelijk is. Een mogelijk antwoord kan gevonden worden in de correspondentie die in de jaren 1970 en 1980 plaatsvond tussen mr. L. F. de Groot en de Australische majoor L.J. Robertson, een gewezen Australische geniecommandant die als Japans krijgsgevangene in Birma verbleef. In deze brieven werd opnieuw de kwalijke rol van Mitsuo Murase onderstreept en werd aangegeven dat de 'aantrekkelijke en geslepen' Milly Langlois van den Berg steeds het volste vertrouwen had gehad van de jonge auditeur-militair Rutgers, die zich door haar charmes had laten afleiden terwijl er overduidelijk sprake was van meened. Uit deze correspondentie werd overigens ook duidelijk dat Gonda

³¹ Zie hierover L.F. de Groot en T. van Houten, *Berechting Japanse oorlogsmisdadigers in Nederlands-Indië 1946-1949: Temporaire Krijgsraad Batavia* (Den Bosch 1990) 45-49.

³² NIOD, Indische collectie 400, 407 Vonnissen TKR Batavia, inv. nr. 6916.

de Haan enkele decennia na het proces nog steeds te maken had met beschuldigingen in de zaak van Hannie Hilgers. Er is ook een brief van mr. L.F. de Groot aan dr. L. de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uit 1986. De Groot schrijft aan De Jong dat hij hem, na het lezen van een noot betreffende Hannie Hilgers in deel 11b van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, attent wil maken op een aantal onjuistheden. Een ervan betreft de zaak De Haan, hij schrijft:

Lezing van het vonnis geeft een benauwende kijk op het gemak waarmee in de Japanse tijd men in bepaalde kringen elkaar bekladde en in het ongeluk trachtte te storten en daarin dikwijls slaagde. Het is jammer dat een vervolging tegen de uiterst ongunstige figuur van Milly Langlois van den Berg door verschillende omstandigheden achterwege moest blijven. Opvallend is voorts de merkwaardige halsstarrigheid van een Auditeur Militair, die zijn “bewijs” opbouwde op onbetrouwbare verklaringen van een Hoofdofficier van het Kempei Hoofdkwartier en diens gewezen maitresse, en daarop zelfs de doodstraf durfde te eisen!! (Men zou geneigd zijn te zeggen, dat hier “meer achter zit”).

In de zaak tegen Gonda de Haan lijken het hebben van de juiste connecties in haar voordeel te hebben gewerkt. Er zijn immers in de NEFIS-rapporten genoeg aanknopingspunten te vinden die duidelijk maken dat Gonda de Haan connecties had met Japanners en dat ze zich in kringen bewoog die in meerdere of mindere mate van de Japanse bezetting hebben kunnen profiteren. Ze woonde op Jalan Raden Saleh 45, waar feesten werden gehouden voor Duitsers en Japanners. Ook zou ze een relatie hebben gehad met een Japanner, Saito. Gonda de Haan was de buurvrouw van Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende-Geysens en daar waren zowel zij als Milly Langlois van den Berg regelmatig op feesten met hoge Kenpeitai-militairen.³³

³³ NA, NEFIS en CMI, inv. nr. 2581.

De zaak Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende-Geysens

Op 13 december 1945 meldt *Het Dagblad: uitgave van de Nederlandse Dagbladpers te Batavia* dat ‘mevrouw Brandenburg, de weduwe van de bekende NSB-er Brandenburg van Oltsende door een vertegenwoordiger van het Australisch bureau voor het onderzoek naar oorlogsmisdaden werd gearresteerd’. De krant meldt dat zij, in tegenstelling tot andere Nederlandse vrouwen, niet geïnterneerd werd tijdens de Japanse bezetting. Na dit bericht in de krant blijft het rondom haar persoon stil in de pers en omdat het in Indië nooit tot een rechtszaak kwam, zijn er geen vonnissen. Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende-Geysens, zoals ze voluit heette, werd gevangen gezet in het Canisius College en werd later getransporteerd naar het eiland Onrust, in de baai van Jakarta. Daar zat onder anderen ook Milly Langlois van den Berg, die een belangrijke rol opeiste in het proces rondom Gonda de Haan en die tijdens de Japanse bezetting een tijdlang haar secretaresse was geweest. Bij de NEFIS was een aantal getuigenverklaringen binnengekomen, waarin werd gesteld dat beide dames er niet voor terugdeinsden om vrienden en kennissen bij de Kenpeitai aan te geven. Dat kan te maken hebben gehad met de eerder genoemde relatie tussen Milly Langlois en Murase. Helemaal zeker van de waarde van deze opmerkingen kunnen we niet zijn, in de kantlijn staat handgeschreven als kwalificatie voor dit verhoor ‘slecht en waardeloos’. Maar er bestaat intussen nog maar weinig twijfel dat Marie-Thérèse Brandenburg nauwe contacten onderhield met de Japanse bezetters.

Marie-Thérèse Brandenburg bleef tot december 1946 in verzekerde bewaring; ze werd daarna gedeblokkeerd voor vertrek naar Nederland. Dat niet iedereen overtuigd was van haar onschuld blijkt wel uit de kwalificatie ‘landverraadster’ die op de lijst van gedeblokkeerde personen achter haar naam bleef staan.³⁴ Helemaal zorgeloos werd het in Nederland niet voor haar; na een korte tijd werden al haar bezittingen geconfisqueerd door het Nederlands Beheers Instituut, omdat intussen uit Japan het bewijs was

³⁴ NA, Archief van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), 2.10.37.02, inv. nr 15, BJS 2.

gekomen dat zij daar officieel geregistreerd stond als echtgenote van de Japanner Minoru Sakata. Zo kwam het in Nederland alsnog tot een rechtszaak die een relatie had met haar activiteiten tijdens de Japanse bezetting, maar opmerkelijk genoeg werd ze nooit aangeklaagd voor collaboratie en stond ze daarvoor evenmin terecht.³⁵



Afb. 2: Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende en Minoru Sakata bij haar huis te Batavia. Bron: privéarchief Minoru Sakata.

Na afloop van de Japanse bezetting was er immers genoeg bewijs voorhanden die samenwerking met de Japanse bezetter hard kon maken. Zij had de hele periode doorgebracht in haar villa aan de Jalan Raden Saleh 47 in Batavia en in juli en augustus 1943 verscheen er onder naam van Marie-Thérèse Brandenburg een serie artikelen in *Java Shinbun*, de Japanse krant op Java. De toon van die artikelen was fel anti-Nederlands en buitengewoon pro-Japans. Vooral leden van de koloniale elite, waarvan zij voor 1940 ook deel uitmaakte, moesten het ontgelden. Over gouverneur-generaal Tjarda

³⁵ E. Buchheim, 'Victim, Accomplice or Culprit?: Marie-Thérèse Brandenburg van Oltsende's Relations with the Japanese Occupier' in: E. Buchheim en R. Futselaar, *Under Fire: Women and World War II* (Hilversum 2014) 127-140.

van Starckenborgh Stachouwer beweerde zij dat hij haar man op verraderlijke wijze had laten vermoorden. Een getuige verklaarde voor de NEFIS dat Marie-Thérèse Brandenburg grote bedragen stortte voor de Japanse Keizerlijke Marine en de Keizerlijke Marineluchtmacht en in dank daarvoor speciale beschermingsbrieven kreeg van hooggeplaatste Japanners, onder andere Mitsuo Murase.³⁶ Het blijft gissen waarom het bewijs dat zij zich schuldig had gemaakt aan het voeren van propaganda voor de Japanners niet tot vervolging heeft geleid. Dit was immers bij uitstek een vorm van verraad waarvan de autoriteiten stelden, zoals we eerder zagen, dat zij ‘zonder aanzien des persoons moet worden vervolgd en streng moet worden bestraft’.

De Australiërs beschuldigden aanvankelijk ook Marie-Thérèse Brandenburg van verraad tegen de heren Powell en Appleby. In dat verband werden alle namen genoemd die bij het proces tegen Gonda de Haan een rol speelden, zoals Gonda's moeder, mevrouw Hagemann en Milly Langlois van de Berg. Uiteindelijk komt Marie-Thérèse Brandenburg echter in het proces tegen Gonda de Haan niet voor. Dit kan zeker te maken hebben met de omzichtigheid waarmee zij door de autoriteiten behandeld werd. Een NEFIS-rapport vermeldt dat ‘door haar sociale standing en het feit dat zij vele “inner” gegevens had door haar omgang met GG [gouverneur-generaal], van Karnebeek en andere hooggeplaatste regeringsambtenaren het onderzoek op zeer voorzichtige en sluwe wijze geleid moet worden’.³⁷ Het heeft er alle schijn van dat de autoriteiten hun vingers liever niet openlijk aan haar wilden branden, maar in rapporten ventileerden ze wel ongezoeten hun opvattingen. Zo stelde mr. G.H. Evers op 8 april 1948: ‘M.i. is zij een zeer louche figuur, die zeker tot collaboratie (horizontaal, zowel als verticaal) in staat is geweest (...)’

In vergelijking met de drie eerdere zaken in dit artikel, is deze zaak van een andere orde. In de eerste plaats kwam het in de zaak van Marie-Thérèse Brandenburg nooit tot een rechtszaak voor collaboratie. Verder was zij beduidend ouder dan de andere drie vrouwen, was ze vermogend en

³⁶ NA, NEFIS, inv. nr. 15.

³⁷ NA, NEFIS, inv. nr. 15, dossier BJ 228.

maakte zij voor de Japanse bezetting deel uit van de koloniale elite. Haar culturele kapitaal was omvangrijk en ze wist haar geld en haar sociale netwerk uitstekend in te zetten voor haar eigen gewin. Het leek er op dat ze door de autoriteiten nog steeds werd behandeld op basis van haar vooroorlogse positie, een dame uit de betere kringen. Tegelijk wist ze zich zelf ook uitstekend te profileren als een oude, zieke vrouw die onmogelijk schuldig kon zijn aan hetgeen haar verweten werd. Ook Marie-Thérèse Brandenburg heeft waarschijnlijk kunnen profiteren van de chaotische omstandigheden die naspeuringen bemoeilijkten en het feit dat velen trachtten hun eigen straatje schoon te vegen door anderen te beschuldigen.

Gender, klasse en ras

Voor alle vrouwen die hiervoor besproken werden, geldt dat zij tijdens de Japanse bezetting op zoek gingen naar mogelijkheden om hun positie te verbeteren. Zij leken voor lief te nemen dat ze daarbij over grenzen gingen van voor vrouwen gewenst gedrag. Zij stonden er op dat moment alleen voor en hoefden geen verantwoording af te leggen aan bijvoorbeeld hun echtgenoten. Het dagelijkse leven in deze periode week nogal af van de vooroorlogse periode, ze gingen bewust op zoek naar nieuwe kansen en grepen die vervolgens willens en wetens. Bij de van collaboratie verdachte vrouwen speelden elementen op het snijvlak van gender, klasse en ras een rol bij de wijze waarop, meestal mannelijke ambtenaren hun reilen en zeilen tijdens de Japanse bezetting beoordeelden. Ras kwam aan de orde doordat het in alle gevallen ging om vrouwen die op uiteenlopende manieren contacten hadden aangeknoopt met Japanse militairen. Deze contacten waren meestal intiem, waarbij de vrouwen in meerdere of mindere mate als prostituee gekwalificeerd werden. Dat dit gedrag niet goed viel bij de Nederlandse mannen die vaak zelf slachtoffer waren geweest van Japanse militairen spreekt vanzelf. De mannen benadrukten met klem de plicht die vrouwen hadden in oorlogstijd, ten opzichte van de natie, maar ook ten opzichte van 'hun' mannen. Indien mogelijk moesten vrouwen die hun plicht verzaakt hadden daarvoor bestraft worden, maar zoals we zagen

hadden met name de juristen daarnaast oog voor het gevaar van verdere sociale ontwrichting, iets wat ze wilden voorkomen. Ze wilden zo snel mogelijk terug naar de vooroorlogse genderverhoudingen. Voor vrouwen die erin slaagden hun traditionele rol als moeder te benadrukken kon meer begrip opgebracht worden. Franciska Eckhart werd waarschijnlijk hierdoor milder beoordeeld dan men op grond van haar daden zou verwachten. Ook kan het gegeven dat zij geen intieme relatie met een Japanner was aangegaan in haar voordeel gewerkt hebben.

Het uiterlijk speelde vooral bij Wilhelmina van Kooten een rol. dat kan er mee te maken hebben gehad dat zij voldeed aan het ideaaltipe van de jonge Nederlandse blonde vrouw met blauwe ogen. Uit de foto op haar identiteitsbewijs blijkt dat Gonda de Haan ook een mooie jonge vrouw was, alleen was ze nogal donker en werd er over haar uiterlijk destijds niet gerept. Het bleek in de beoordeling in haar zaak door de manier waarop de auditeur-militair door het voorkomen van een belangrijke getuige werd beïnvloed indirect wel degelijk een rol gespeeld te hebben.

Dat vrouwen minder snel veroordeeld leken te worden terwijl ze toch duidelijk strafbare feiten hadden gepleegd, zoals Koonz en Lower aantoonde voor vrouwen in nazi-Duitsland, leek ook in Indië het geval. Behalve bij Wilhelmina van Kooten, waartegen keihard bewijs was van de doden die ze op haar geweten had, werden de andere vrouwen die we bespraken mild of helemaal niet veroordeeld. Hoewel onzeker is of Gonda de Haan iets te maken had met de executie van Hannie Hilgers, is duidelijk dat ze op allerlei manieren ongewenste contacten had met Japanners. Marie-Thérèse Brandenburg kon onder andere haar straf ontlopen door dankbaar en waarschijnlijk zeer bewust gebruik te maken van haar vooroorlogse sociale status. Bovendien presenteerde ze zich uitdrukkelijk als arme, zieke, oude vrouw. Uit alle zaken blijkt overduidelijk dat factoren van gender, ras en klasse invloed hadden op de beoordeling van het gedrag van vrouwelijke collaborateurs tijdens de Japanse bezetting.